RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2020.16.6

Molina Figueras, Joan, 2018. *La memòria de Carlemany: culte, litúrgia i imatges a la catedral de Girona*, Aguilar de Campo, Fundación Santa María la Real del Patrimonio Histórico

Aquesta breu obra de Joan Molina Figueras, professor d'Història de l'Art de la Universitat de Girona, s'emmarca en el camp de recerca que ha desenvolupat en els últims anys, l'estudi de les manifestacions visuals dels cultes i llegendes a finals de l'edat mitjana i en les relacions entre art i poder a la Corona d'Aragó. Seguint aquesta línia d'estudi, Molina Figueras ens presenta l'obra *La memòria de Carlemany: culte, litúrgia i imatges a la catedral de Girona.* A través d'una metodologia oberta i multidisciplinària, estudia les causes, el procés d'instauració i els mecanismes de pervivència i memòria de la festa de Carlemany, no només a la seu gironina, sinó en l'imaginari col·lectiu de la ciutat, en època medieval.

És important fer notar al lector l'excepcionalitat de l'obra, que destaca perquè és un dels pocs monogràfics del culte a Carlemany a Girona, i l'únic en la historiografia més recent, deixant de banda els articles diversos i nombrosos publicats per altres historiadors i historiadors de l'art, sobretot a Catalunya i França. Així mateix, tenint en compte la rellevància que tingué en la religiositat medieval gironina i, encara ara, en l'imaginari social de la ciutat, ha estat un tema poc estudiat amb la profunditat que mereixeria.

En la introducció de l'obra l'autor ens ofereix un estat de la qüestió breu però excel·lent. Fa un recorregut pels autors medievals, amb les hagiografies de Carlemany, presentat com a paradigma de monarca i cavaller, i les llegendes, principalment a partir de l'any 1000. Aquesta fou la dinàmica de la historiografia referent a l'emperador en terres gironines fins a finals del segle XVIII i inicis del XIX, moment en què comença a aparèixer una historiografia crítica, que s'estén fins a l'actualitat.

Com Molina Figueras fa notar des de l'inici de l'obra, el culte a Carlemany a la ciutat de Girona és un fet completament excepcional, no només en territori del Principat, sinó a tota la Península Ibérica i al Mediterrani. En canvi, sí que el trobem present a nombrosos punts de l'Imperi i de França.

Pel que fa a l'estructura del llibre, al llarg de sis capítols i de forma molt encertada, l'autor no només plasma cronològicament la història del culte i la festa, sinó també les pràctiques religioses i els mecanismes de devoció i memòria. És així com el lector es pot formar una imatge clara de l'evolució d'aquest culte a la seu gironina.

Així doncs, cada un d'aquests capítols ens transmet un aspecte concret del culte a Carlemany i la seva devoció. El primer, «La festa de l'Emperador (1345)», analitza l'origen del culte i la seva instauració en el decret del 14 d'abril de 1345 per part del bisbe Arnau de Montrodon, d'acord

amb els relats hagiogràfics i la litúrgia de l'Europa septentrional, però sobretot amb les llegendes d'àmbit local, que atribuïen la fundació de la ciutat i la nova catedral a l'emperador carolingi. El segon, «*Officium in festo Sancti Caroli Magni imperatoris et confessoris*», seguint el fil de l'anterior, estudia la formació de la celebració i l'ofici a Sant Carlemany, que s'instaurà pel 29 de gener i que esdevindrà una de les principals i més espectaculars de la seu gironina, amb una clara fusió entre la litúrgia d'Aquisgrà i la singularitat local. El tercer capítol, «Del text a la paraula: el sermó de l'emperador», acaba amb el període del culte oficial a Carlemany centrant-se en la redacció del sermó a l'emperador, inspirat en el *Tractatus de captione*.

Gerunde, text que acosta la figura de Carlemany a l'espectador comú. El quart capítol, «La construcció del nou imaginari de la catedral gòtica», retorna al 1345 amb Arnau de Montrodon per preguntar-se el perquè de la instauració de la festa i culte de Carlemany en aquell moment i per aquell bisbe, i quins interessos hi podia haver. És en aquest moment on l'autor ens presenta la importància de la Santa Creu, de Maria i dels sants autòctons, emmarcant aquestes devocions en la construcció de la nova catedral gòtica i l'enfrontament entre la comunitat de Santa Maria i la de Sant Feliu per la primacia catedralícia. El cinquè capítol, «Imatges i topografia del culte», és el que es dedica principalment a l'estudi de les representacions artístiques del culte, les imatges repartides al llarg de la catedral i quin paper han jugat en la pràctica devocional: l'estàtua d'alabastre de Carlemany, situada a la capella dels quatre sants màrtirs fins al segle XIX; la càtedra episcopal, elevada darrera de l'altar major; i la clau de volta del segon transsepte, datada vers el 1420, amb una iconografia que remet a la França dels Valois. Finalment, dedica el sisè i últim capítol, «De la supressió de la festa a la pervivència de la memòria», a la supervivència, en el capítol catedralici i l'imaginari social, del culte a Sant Carlemany des de la seva supressió el 1483 per part del papa Sixt IV, fins a l'actualitat.

És a través de la lectura d'aquests capítols que el lector, interessat en el culte a Sant Carlemany a la ciutat de Girona, s'adona de que el denominador comú al llarg de tota l'obra que explica la difusió del culte a Carlemany és la voluntat legitimadora de la supremacia de Santa Maria vers la resta de la diòcesi gironina, atès que, segons la llegenda i textos medievals, fou Carlemany qui manà la construcció de la catedral, dedicada a Santa Maria, després de la conquesta de Girona.

Ens trobem doncs, davant d'una obra monogràfica breu però excel·lent per tal de poder conèixer el culte a l'emperador Carlemany a la ciutat de Girona i els processos de legitimació de la supremacia de la catedral a ell associats. Contrasta i equilibra la brevetat de l'obra la inclusió d'una extensa bibliografia relacionada amb tots els temes tractats. Aquest apartat bibliogràfic fa possible aprofundir en el més interessi els lectors. De manera clara i sintètica, aquest llibre atreu el lector per la singularitat del volum, així com per l'interès de les imatges que reforcen i evidencien el text.

Sergi Rexach Camps

Baert, Barbara, 2019. *Interruptions and Transitions: Essays on the Senses in Medieval and Early Modern Visual Culture*, Leiden, Brill

La presente obra es el volumen número 14 de la colección "Art and Material Culture in Medieval and Renaissance Europe" que, bajo la dirección de Sarah Blick y Laura D. Gelfand, presta especial atención a la cultura visual y material en el período comprendido aproximadamente entre 1200 y 1600, proponiendo un estudio del fenómeno artístico desde un prisma interdisciplinar. Se caracteriza también esta colección por acompañar sus publicaciones con un elevado número de ilustraciones a fin de enriquecer el contenido de las mismas.

El volumen compila y revisa, bajo el título *Interruptions and Transitions*, seis artículos publicados por la autora entre 2011 y 2016, que tienen entre ellos un nexo común: el tema de la transición o el umbral procedente de determinados relatos bíblicos y su forma de representación en la iconografía cristiana.

En los diferentes capítulos Baert pretende situar al lector ante lo que denomina un espacio de transición, es decir, un espacio en el cual se encuentran existencialmente los seres humanos y sus expresiones artísticas, mediante un método de investigación interdisciplinar a dos niveles. El primero sincrónico, tratando sobre la relación entre el análisis visual y el análisis textual, y el segundo diacrónico, inherente al desarrollo histórico del arte, aludiendo al contexto artístico de la obra (en el sentido de creación y recepción de otros textos y obras de arte en la misma época). La forma en la que se integra el texto bíblico en los diferentes ejemplos artísticos analizados a lo largo del libro necesariamente lleva a los artífices a buscar maneras de expresar experiencias sensoriales que sobrepasan el ámbito de la imagen, tales como el habla, el oído, el gusto o el tacto. El artista nos sitúa en un umbral dónde los principios de ambivalencia, reconciliación, invitación, transformación, mediación y sinestesia adquieren un papel protagonista. Y es precisamente el hecho de reflejar un momento de tránsito, constituyendo la apertura de un umbral, el principal motivo de interconexión entre las seis iconografías estudiadas a lo largo de los seis capítulos del libro (Pentecostés, *Noli me tangere*, la sanación de la hemorroísa, la decapitación de San Juan bautista, la danza de Salomé y el pneuma en el misterio de la Encarnación). En el primer ensayo, relativo a la representación de Pentecostés, se discuten principalmente las miniaturas encargadas por la dinastía Otónida en Reichenau y su manera de aludir al sentido del olfato asociado a la venida del Espíritu Santo, plasmando sentidos esencialmente invisibles. En el caso del *Noli me tangere*, tema del que se ocupa el segundo ensayo, la autora defiende que esta prohibición del tacto por parte de Cristo a María Magdalena desencadena una transición hacia una visión más profunda, trascendiendo el sentido de la vista e incluyendo la percepción también a través del olfato y el gusto y describe cómo los artistas, con ejemplos desde el siglo X al XVI, intentaron mostrar lo oculto en la superficie pictórica. El tercer capítulo, en el cual se estudia la iconografía

de la curación de la hemorroísa, pone nuevamente en primer plano el sentido del tacto y la manera en la que representar el momento atemporal en el que se produce la sanación. Al profundizar en la historia de esta mujer anónima se ponen de relieve los orígenes protocristianos y semíticos del tabú menstrual y del tacto. Según Baert, la conexión entre el tacto y lo textil (el contacto de la mujer con la túnica de Cristo) acabaron por relacionar este tema con el del velo de la Verónica, como creación sin intervención humana. También se nos habla de la Verónica en el cuarto ensayo, dedicado a la decapitación de San Juan Bautista, en su papel de protomártir prefigurando la Pasión de Cristo. A través del análisis del llamado *Johannesschüssel* o plato de Juan, vemos de qué manera este artefacto concentra el poder de la transición; refleja cómo tras la decapitación pasamos del sentido del oído (cesa la voz del poeta) al de la vista (plato y cabeza se funden en un solo icono). El quinto capítulo profundiza sobre otro aspecto del mismo relato, la danza de Salomé, y plantea como este baile también tiene un carácter ambiguo o de transición entre la sensualidad, el carácter curativo asociado a algunos movimientos y el puente hacia el sacrificio. En el último ensayo se retoma el concepto de pneuma presente también en el primer capítulo. Se trata aquí de analizar el momento de la Anunciación en el que la Encarnación tiene lugar. El reto consiste, nuevamente, en conseguir representar el viento del espíritu por medios visuales.

Examinados los seis capítulos y las seis expresiones del umbral tratadas a lo largo del libro resulta evidente la relación íntima que los atraviesa. El tabú de la sangre y el concepto de ofrenda se encuentran en la mayoría de los ensayos, asociados tanto a antiguos ciclos de fertilidad y renovación como a la forma de pensamiento sacrificial propia del cristianismo.

En definitiva, la obra está planteada con gran coherencia, desde la selección de ensayos hasta la manera de ordenarlos. Baert se reconoce deudora de los trabajos pioneros en el campo de los estudios visuales de Hans Belting y W. J. T. Mitchell así como también valora (e integra en su discurso) las aportaciones de autores como Aby Warburg o Georges Didi-Huberman al giro interdisciplinar en el estudio de la obra de arte. La autora apuesta por un análisis de múltiples capas que integre conocimientos habitualmente abarcados por separado en Teología, Ciencias Artísticas, Antropología o Psicoanálisis, teniendo como fin último la elaboración de una hermenéutica que sitúe en el centro de su investigación la génesis de la imagen. Aunque estas aspiraciones sean compleixes, la manera en la que están argumentados los textos ayuda a la comprensión de los mismos, transmitiendo erudición e invitando al lector a profundizar en los abundantes temas secundarios que surgen del discurso principal.

Vanessa Agudo

Carrillo-Rangel, David; Nieto-Isabel, Delfi I.; Acosta-García, Pablo (eds.), 2019. *Touching, Devotional Practices, and Visionary Experience in the Late Middle Ages*. Cham, Palgrave Macmillan https://doi.org/10.1007/978-3-030-26029-3

A la present obra hi han participat autors procedents de diferents universitats europees que aporten una visió interdisciplinària i pluricultural de les pràctiques devocionals de l'Europa medieval, principalment femenines. Es tracta d'un recull de diferents lectures i propostes per aproximar-se a l'experiència mística baix-medieval mitjançant el sentit del tacte i la gran importància de la materialitat dels objectes en les pràctiques devocionals. El projecte va ser concebut en el marc de la celebració del Segon Congrés Internacional ARDIT de Medievalistes del 2015, amb el títol *Senses and Sensuality in the Middle Ages* i s'ha configurat com una obra a part.

El llibre segueix una estructura complexa: s'obre amb un prefaci focalitzat en el sentit del tacte i el seu significat en l'afectivitat, en què D. Carrillo-Rangel parteix de les definicions i obres contemporànies per endinsar-se en la concepció de l'*affectus* medieval. Seguidament, en un primer capítol titulat "A Clash of Theories: Discussing Late Medieval Devotional Perception", P. Acosta-García introdueix de forma conjunta el llibre, dividit en tres grans apartats que comprenen un total de vuit capítols.

La primera part de l'obra, titulada "Unbinding the Body" (capítols 2 i 3) té com a tema central la importància d'elements materials litúrgics i la relació amb el cos en l'experiència hàptica. El capítol 2 (B. Zimbalist) es focalitza en les pràctiques devocionals d'una dona en el marc de la *devotio moderna* i analitza el contacte tàctil entre el seu cos i el manuscrit de *Jhesus Collacien* al segle XV als Països Baixos; l'autora destaca la correlació entre el contingut del text i el seu suport material i la dualitat de la pietat afectiva. El capítol 3 (O. Robinson, E. Dutton) centra l'anàlisi en les diferents representacions teatrals baix medievals als convents femenins, que considera una pràctica devocional en què el fet de representar el personatge sagrat hi atorga una unió espiritual i corporal. A més, destaca l'ús de les relíquies i dels elements litúrgics, objectes que sovint només podien ser tocats per homes; per fer-ho, les autores parteixen de dues imatges: la prohibició *Noli me tangere* a Maria Magdalena i la figura de santa Wilgefortis, coneguda per la barba.

La segona part "Wounding the Spiritual Self" comprèn els capítols 4, 5 i 6. En aquests, s'analitzen les diferents aproximacions hàptiques multisensorials als objectes sagrats i com aquests estan fets d'una materialitat que facilita l'experiència mística. El capítol 4 (M. Vedel Heilskov) es focalitza en el rosari com una connexió material al sofriment de Crist per mostrar, mitjançant evidències daneses i la relació entre el rosari, l'*Expositio* del mestre Miquel i el llibre d'Anna Brade, el seu caràcter d'acte multisensorial i com a través de la pregària se sacralitza la percepció del món. Al capítol 5 (L. K. Skinnebach), l'autora parteix de l'estudi, novament en un context danès,

de les diferents imatges als llibres sagrats i analitza la seva funció. El capítol 6 (H. H. Lohfert Jørgensen) reivindica la pietat de la pell com un espai de l'experiència religiosa i de comunió, mitjà i lloc de la passió; l'autor se centra en les figures del cos de Crist que en representen la seva mort o la passió, construïdes amb un hiperrealisme que fonamenta l'experiència del martiri.

La tercera part "Seizing Nothingnes" (capítols del 7 al 9) té com a tema central l'estudi de les obres d'algunes místiques i com aquestes narren la unió amorosa a través dels sentits corporals. El capítol 7 (D. Carrillo-Rangel) és un estudi de la sexualitat entesa com una construcció ideològica, que ressalta que els discursos visionaris *queer* sorgeixen d'una experiència del desplaçament; l'autor compara i juxtaposa *Les Revelacions* de Brígida de Suècia a l'obra artística del turc Erinç Seymen. El capítol 8 (L. Saetveit Miles) analitza el *Llibre de Margery Kempe* i el diàleg entre Margery Kempe i Juliana de Norwich, que vincula a l'episodi evangèlic de l'encontre entre Maria i la seva cosina Isabel, i a la visió de Brígida de Suècia, que té com a tema de l'obra el mateix episodi bíblic. El capítol 9 (V. Cirlot, B. Garí) narra l'experiència amorosa de diferents místiques amb la divinitat i destaca l'estètica horitzontal femenina dels sentits secundaris, on la dona mística transgredeix els gèneres. Altrament, es duu a terme una reflexió sobre la funció i la potència del tacte en les diferents pràctiques devocionals, en què es fa patent la importància del contacte hàptic amb la matèria sagrada en l'experiència mística. Al llarg de l'estudi les autores il·lustren la relació entre el cos i la matèria sagrada i exposen les diverses percepcions entre les diferents místiques.

En definitiva, el volum publicat en format físic i digital recull les aproximacions que obren noves línies d'anàlisi de l'experiència hàptica a la mística mitjançant testimonis com objectes sagrats i litúrgics; cal destacar doncs al llarg de l'obra la importància del vincle entre el subjecte i l'objecte. A més, cada article tracta diversos objectes (des de rosaris fins a representacions teatrals i els seus vestits), aborden àmbits i contextos culturals molt diferents entre ells (danesos, holandesos, anglesos, etc.), i utilitzen les teories i representacions artístiques actuals per oferir una visió més àmplia i més completa de les diferents pràctiques devocionals i d'experiència mística que van practicar-se al llarg de la baixa edat mitjana. Tot plegat és un llibre innovador, suggeridor i provocatiu dins de les tendències del medievalisme actual.

Júlia Pérez i Ripoll

Cirlot, Victoria, 2019. *Visión en rojo*, Madrid, Siruela

En la vasta producció assagística de Victoria Cirlot, catedràtica de Filologia Romànica a la Universitat Pompeu Fabra, se situa la seva darrera publicació, titulada *Visión en rojo*. El llibre s'ocupa d'una de les branques d'estudi cabdals de l'autora, la mística medieval, a l'anàlisi de la qual ha dedicat diverses publicacions. Aquesta trajectòria començà l'any 1997 amb l'edició i la

traducció de l'obra d'Hildegarda de Bingen, seguida per la publicació, amb Blanca Garí, de *La Mirada Interior* l'any 1999, reeditat a Siruela l'any 2008.

Entre la seva àmplia bibliografia, però, dos llibres semblen contribuir especialment al substrat de *Visión en Rojo*. D'una banda, l'edició de *Mística y creación en el s. xx* (Herder Editorial, 2006) en el qual es publiquen set articles fruit d'una trobada d'estudiosos realitzada al maig de 2004 i, d'altra banda, la publicació de *La visión abierta: Del mito del Grial al surrealismo* (Siruela, 2010). En aquestes dues publicacions de Cirlot s'anuncien tres eixos fonamentals que retrobam en el seu nou llibre: el tractament de l'experiència visionària medieval, la interrelació de la branca filològica amb l'estudi místic i la perspectiva d'anàlisi que permet cercar la petjada de la mística medieval com a element fundador de la identitat espiritual europea als moviments artístics contemporanis. Fruit de la voluntat d'encaixar els tres aspectes en un estudi de cas, l'autora ens ofereix a *Visión en rojo* un treball filològic, alhora assagístic, sobre l'estètica de l'obra de Julien of Norwich confrontada amb l'expressió artística contemporània. Prenent com a punt de partença l'extraordinària hegemonia del color roig a Julien, Cirlot es capbussa a *Visión en rojo* en les relacions entre les visions d'aquesta mística medieval, Julien of Norwich, i el procés creador dels corrents contemporanis de l'abstracció i l'informalisme i en compara l'obra amb la d'artistes com Joan Miró i Max Ernst. En el llibre es tradueix el llenguatge estètic d'una mística medieval a les representacions artístiques del segle de l'escepticisme, tot establint els vincles que traspassen les fronteres del temps, des del segle xiv al xx.

Victoria Cirlot pren com a text de base l'obra *Showings* de Julien of Norwich. La premissa que la porta a trobar una explicació a través del temps i l'espai és que, tot i la pertinença de la mística a un món gòtic, reflectit en els temes que tracta (la Passió de Crist), resol la plasmació estètica de les seves visions a partir del llenguatge dels corrents abstractes i informals. Partint d'aquesta observació i per tal d'explicar el lligam entre la plasticitat de les visions de la mística i les representacions artístiques del segle xx, divideix el llibre en dos blocs: "La sangre de Cristo y la Mancha roja" i "La carne de Cristo y el elogio a la materia". Seguint una lògica warbuguiana i a partir de les contribucions de Georges Didi-Huberman sobre el nus del temps i la consideració sobre el desplegament d'un estil d'Eduardo Cirlot, l'autora pretén i assoleix portar l'experiència artística i les representacions del segle xx a les imatges que evoca Julien of Norwich.

A "La sangre de Cristo y la Mancha roja", es concreta l'anàlisi en l'aparició de la imatge abstracta —certament cromàtica— en la primera i la quarta visió, visions relacionades amb la sang que remeten a la vida. Ho fa a partir de la comparació de les descripcions de Julien amb obres coetànies. La sang pren un paper fonamental en la imatge, en distintes textures i tonalitats de vermell, trobant el seu homòleg en Vasili Kandinski per tal d'explicar l'abstracció en la mística. Tot i fer un primer moviment cap a l'obra de Kandinski serà, assenyala Cirlot, Yves Klein qui expliqui millor la monocromia dins l'abstracció pròpia de les imatges de Julien of Norwich. La

relació de les visions de Julien amb Kandinski es configura a partir de l'origen del *pathos* del color, tot i que l'artista contemporani no forma part de la monocromia de Julien. Aquest darrer tret el comparteix amb Yves Klein, que arriba a veure colors en la matèria que destaquen per la monocromia, més enllà d'aquesta. Amb aquesta relació, Cirlot situa Julien of Norwich en una expressió puntual de l'abstracció a partir de l'ús monocromàtic en les descripcions que fa de les visions de la sang de Crist.

Aquesta primera part d'abstracció es complementa amb el segon bloc "La carne de Cristo y el elogio a la materia", en el qual s'exposa la imatge informal, oposada a la vitalitat de l'abstracció. Es tracta del bescanvi de la sang per l'hegemonia de la carn, fragmentada en tant que centrada en imatges que es presenten com a veritables fotogrames. Hi predomina la decoloració per davant de la monocromia anterior. El vermell és substituït per colors negres, marrons i pàl·lids. La segona, la vuitena i la novena visió es posen en relació amb les obres de Jean Fautrier i Modest Cuixart i Tàpies. Igual que fa en el primer bloc, Cirlot troba una correlació entre la descripció de les visions del cos i la carn de Crist en plànols limitats. L'expansió en color que caracteritzava les visions de la primera part, en aquesta esdevé concreció de la carn, més enllà de la matèria, esdevenint una clara expressió del que es denomina informalisme.

És d'aquesta manera com s'aconsegueix analitzar les visions de la mística anglesa en una correlació d'imatges entre l'abstracció i l'informalisme. La novetat, que ja havia anunciat en obres anteriors, es mostra en la voluntat d'incloure les descripcions visionàries textuals en el procés artístic i les obres de corrents del segle XX. Amb tot, Victoria Cirlot traça un pont entre expressions de l'experiència visionària, que trobam caracteritzada en la revelació cristiana i en l'art profà. A través dels dos blocs principals del llibre, el lector/a és capaç d'aprofundir en la complementació de dos moviments estètics que caracteritzen la visió de Julien of Norwich, de manera que torna a la lectura de les visions i a la contemplació de l'art abstracte i informal amb una perspectiva renovada i, malgrat tot, atemporal.

Clàudia Truyols Grossi

Mitre, Emilio, 2019. *Morir en la Edad Media. Los hechos y los sentimientos*, Madrid, Editorial Cátedra (Historia / Serie Minor)

Si un especialista en Història de la mort publica un llibre sobre aquesta matèria l'any 2019 és senyal que aquesta tendència encara és vigent en el panorama historiogràfic actual. Emilio Mitre ha centrat la seva recerca en la història de la vida social i política castellana baixmedieval i en la Història del Cristianisme, l'Església, les heretgies i les dissidències religioses. Però podem dir que destaca també perquè és un dels historiadors espanyols que ha tractat la Història de

la mort des del moment en què aquesta línia de recerca entra en la producció historiogràfica espanyola a la dècada dels 80 del segle XX. No és el primer llibre ni el primer treball que Emilio Mitre publica sobre la mort a l'Edat Mitjana. Amb *La muerte vencida. Imágenes e historia en el Occidente medieval (1200-1348)* publicat a Encuentro l'any 1988, va arribar de ple la influència de la Nouvelle Histoire francesa. I a aquest llibre el van seguir d'altres centrats en la figura del rei (*Una muerte para un rey. Enrique III de Castilla (Navidad de 1406),* Valladolid, Universidad de Valladolid, 2001) o en la relació entre la mort, la societat, la malaltia... (*Fantasmas de la Sociedad medieval. Enfermedad. Peste. Muerte,* Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004; *Desprecio del mundo y alegria de vivir en la Edad Media*, Madrid, Trotta, 2017). Al costat d'aquestes obres destaquen diversos articles que posen de manifest la gran aportació del professor Mitre en la Història de la Mort dins de la historiografia espanyola. Altres s'han emmirallat en aquestes referències i han seguit els seus passos, entre els quals destaquen Jaume Aurell o Julia Pavón.

El llibre que ara ens ocupa representa la culminació d'una trajectòria dins de l'especialitat que s'acaba d'exposar. Ja ho diu el mateix autor en la introducció, que afirma que el llibre segueix uns criteris que busquen l'actualització, l'ampliació i la sistematització de la Història de la mort. Amb un total de catorze capítols distribuïts en quatre parts, el llibre entra en l'estudi de la mort medieval des de diferents punts de vista, basats en gran part en la metodologia d'anàlisi proposada per Philippe Ariès; de manera que hi veiem conceptes com discursos sobre la mort, mort física o mort pròpia, entre d'altres. I també s'hi veu la influència de Michel Vovelle quan l'autor es refereix al tractament de les fonts des del punt de vista metodològic i a tota la informació que els documents ofereixen sobre la vivència de la mort, els ritus funeraris i el més enllà.

Els set capítols de la primera part, titulada "La elaboración de un discurso para la muerte: un mundo para la metáfora y la polisèmia" són els que dibuixen els aspectes metodològics de l'anàlisi de les fonts. Aquests inclouen un ampli espectre que permet al medievalista acostar-se al tema de la mort medieval des de les danses de la mort, la teologia cristiana o la lexicografia.

La segona part, "Encarando la muerte primera", consta només de dos capítols que inclouen una anàlisi detinguda dels testaments, una de les principals fonts per encarar l'estudi dels gestos i els ritus funeraris. També s'analitza el lloc que ocupen els cementiris —anomenats dormitoris dels morts, que és el significat d'aquesta paraula— i el paper que juguen dins de la construcció de la memòria dels llinatges. A tal efecte, s'estableixen estudis comparatius entre diferents realitats geogràfiques (cementiris espanyols, francesos i anglesos) i diverses realitats socials (els panteons de la reialesa i la noblesa).

La tercera part es desgrana amb tres capítols per tractar la pròpia mort ("Alejándose de la muerte pròpia en el medioevo*")* i l'evolució des d'aquesta cap a la mort aliena, seguint conceptes de Philippe Ariès. Enmig d'aquestes idees, l'autor dibuixa elements de la mentalitat i la cultura medieval,

entrant en temes en els quals, com s'ha dit, també és especialista: violència, ortodòxia i heterodòxia, justícia... i la mort del rei. Aquesta representa, per damunt de les altres morts, la mort aliena per excel·lència a partir de la qual es poden comprendre actituds i gestos de la societat medieval.

Finalment, la darrera part del llibre, "Más allà de la muerte", s'endinsa en l'anàlisi teològica dels temps i espais que configuren el més enllà: Infern, Purgatori i Paradís. La literatura dels novíssims o de Dante ajuden a l'autor a fer aquest viatge gairebé dantesc, ple de signes i significats que acaben amb un darrer apartat que inclou el concepte de vida eterna en el seu títol.

Al llarg del llibre veiem fonts de tot tipus, imatges, textos teològics, pensament medieval, literatura neotestamentària, poemes, testaments o fragments de cròniques reials. El mapa de la mort que planteja Mitre és complet i amb tota mena de detalls precisament gràcies a aquest amplíssim espectre de fonts, algunes de les quals queden resumides en les tres cites que s'inclouen a l'inici de l'obra, amb fragments de Sant Pau, del testament del rei Enric III de Castella i Tomàs de Kempis. Serien el paradigma de la informació que es recull en el llibre i que, com es veu, integra literatura i teologia, amb una sàvia combinació que només un bon coneixedor d'aquests textos és capaç de compondre.

El llibre inclou una introducció, conclusions, un apèndix amb textos i documents i una bibliografia detallada. Amb aquests apartats l'obra queda completada i es converteix en una referència per a tothom que vulgui estudiar la Història de la mort. Aquesta pot continuar ocupant els primers llocs de la recerca gràcies a la gran quantitat de testaments que resta inèdita en els arxius notarials. Lluny de fer una obra merament descriptiva plena de curiositats com trobem sovint en llibres que tenen pretensions d'emmarcar-se dins de la Història de les mentalitats, Emilio Mitre culmina la seva trajectòria d'investigador recopilant bones anàlisis gràcies a un bon mètode. Per això podem dir que el referent que representa aquest llibre posa de manifest que es pot continuar estudiant la Història de la mort.

Daniel Piñol

Picón, Daniela (coord.), 2019. "Mística y Literatura", dossier monogràfic de la *Revista Chilena de Literatura,* 99

Amb el títol "Mística y Literatura", el núm. 99 de la *Revista Chilena de Literatura* ens presenta un dossier monogràfic format per sis articles que tracten la mística Occidental des de l'època medieval fins al s. XX i la complexa relació entre experiència espiritual i escriptura.

Dels sis estudis que es recullen al llarg de les pàgines del dossier, tres d'ells s'emmarquen dins dels últims segles medievals, abordant els nous corrents místics: Blanca Garí, a "Caleidoscopios

de amor en la mística femenina medieval: Beatrijs van Nazareth y Hadewijch" reinterpreta la idea d'itinerari espiritual que trobem en les figures de Beatrijs van Nazareth i Hadewijch a partir de la circularitat i la complexitat del calidoscopi. Victoria Cirlot a "Las visiones de Juliana de Norwich entre el estilo gótico y la abstracción" estudia la relació entre l'experiència mística i la visualitat i explora la novetat estilística que es deriva de les imatges. Finalment Maria Eugenia Góngora, "El Cantar de los Cantares y la escritura medieval: Richard Rolle de Hampole (CA. 1300-1349)" analitza la relació entre l'amor eròtic i l'amor místic a l'obra de Richard Rolle, connexió utilitzada per comprendre i descriure la trobada de l'home amb la divinitat, que va a desembocar en una veritable tradició literària.

Per la seva banda, avançant una mica en la cronologia de la mística occidental, l'article de Lucre López-Baralt "La extraña ornitología mística de San Juan de la Cruz" replanteja el vell problema de les influències islàmiques, sufís, en l'obra del místic castellà del segle XVI.

Els dos últims articles tracten la mística dins del món contemporani i constaten l'existència d'una certa universalitat en el llenguatge de la mística. En el cas del treball de Laia Colell "Los cuadernos de Simone Weil: lenguaje de la cámara nupcial" s'analitza el procés d'escriptura com un exercici que té lloc en una soledat absoluta, de manera que es tracta d'una escriptura privada que fa que l'experiència quedi emmarcada en l'àmbit del pensament, de la interioritat. En el cas del segon article, que tanca el dossier, Pablo Acosta-García estudia, sota el títol "Palabra matriz y escritura poética: José Ángel Valente y la Fable mística", l'obra del poeta del segle XX José Àngel Valente i se'ns mostra com el propi Valente va establir constants connexions entre les diverses tradicions místiques i la seva pròpia obra.

Especialment interessants ens semblen dos dels treballs mencionats dedicats als nous corrents místics dels últims segles de l'Edat Mitjana i emmarcats dins de l'anomenat nou misticisme. L'article de Blanca Garí, que reconstrueix tota una topografia mística a partir de l'anàlisi concreta de dues obres: el petit tractat dedicat als set modes d'Amor, *Van seuen manieren van heilger minnen*, de Beatrijs van Nazareth i la carta XX, dedicada a les dotze hores innombrables d'Amor, de la beguina Hadewijch. Al llarg d'aquest article s'analitzen els dos itineraris de perfecció que ens presenten aquestes dues autores per tal d'arribar a entendre com amb el nou misticisme es desborda la idea de l'escala de perfecció que trobem en la patrística, en la tradició monàstica i en la mística. A partir dels textos de la mística femenina trobem un grau alt de complexitat quant a les interpretacions de l'escala, i per poder verbalitzar aquesta nova imatge d'itinerari de perfecció es creen tot un seguit de noves formulacions simbòliques. Al llarg de les pàgines de l'article, Garí ens detalla tots dos itineraris per tal de poder crear una imatge clara i diàfana de com aquests no responen a la topografia ascensional, sinó més aviat a la imatge d'un cercle que no es pot concebre de forma lineal, "un caleidoscopio espiritual que, sin negar la escalera, la desborda" (pàg. 32). D'altra banda, a l'article de Victoria Cirlot se'ns mostra la relació entre les imatges de

l'experiència visionaria i l'art de l'època, per tal d'entendre com aquestes imatges s'ajusten a la tradició iconogràfica del moment i a la funció que tenen. Cirlot aprofundeix en aquest aspecte a partir de l'anàlisi de l'experiència visionària que va tenir Juliana de Norwich l'any 1373. Se'ns mostra com les imatges que ens transmeten les visions de la mística, tot i que s'emmarquem dins de la temàtica de l'estil gòtic, marcat sobretot per la Passió de Crist i les imatges que se'n derivaven, alhora s'apropen clarament a l'abstracció monocroma de l'art contemporani. Especialment, les visions en les quals Juliana se centra en la sang de Crist transmeten una forta impressió de modernitat, ja que ens aporten la sensació pròpia de les pintures abstractes. A partir d'aquesta constatació, l'article centra l'atenció en la figura de l'artista Vasili Kandinski com a precursor de l'estil abstracte. A les pàgines següents es fa un recorregut a través del significat artístic de l'obra de Kandinski centrant-se sobretot en l'elecció de la tonalitat i de la visibilitat del color roig; aquestes sensacions es traslladen a les visions de Juliana, en les quals la sang de Crist hi és molt present.

Pensem doncs que ambdues anàlisis són especialment interessants perquè mostren la complexitat de l'experiència espiritual de les escriptores del nou misticisme i del missatge que ens volen transmetre les seves obres. En tot cas el dossier monogràfic en conjunt té un indubtable valor científic que ens aporta una obertura de mires des de la qual observar de forma renovada la mística occidental.

Ariadna Silva Jiménez

Sutterlüty, Ferdinand, Jung, Matthias, Reymann, Andy (eds.), 2019. *Narrative der Gewalt – Interdisziplinäre Analysen*, Frankfurt am Main i Nova York, Campus Verlag

El llibre és la publicació resultant d'una conferència a la Goethe-Universität Frankfurt que es va celebrar el 23 i 24 de novembre del 2017 amb el títol: *Kulturen und Ordnungsformen der Gewalt. Theoretische Ansätze und epochenspezifische Narrative*. Per a la publicació es va optar per un títol més concís: *Narratives de la violència*. En alemany la paraula "Gewalt" té un doble sentit i significa "poder", d'una banda, com per exemple "poder d'estat" (*Staatsgewalt*), i de l'altra banda, pot significar simplement "violència". Així doncs, sembla important remarcar que en aquesta obra el mot "Gewalt" se centra quasi exclusivament en el segon significat. Fa anys que la crida per a teixir diàlegs interdisciplinaris entre les Humanitats se sent arreu. Com que la conferència optava per una via interdisciplinària sembla lògic que la publicació també ho faci i així s'entén el subtítol: *Anàlisis interdisciplinàries.* De la mateixa manera els autors han trobat un format que es podria posar de moda fàcilment. Per exemple, un autor escriu sobre un tema relacionat amb narratives de violència des del seu camp d'estudi, ja sigui l'antropologia, l'arqueologia o un altre àmbit, però en lloc de deixar-ho aquí s'ha optat per afegir-hi una resposta, més breu, des d'una altra perspectiva. Aquest comentari breu (*Kommentar*) complementa així d'una manera molt orgànica

la contribució anterior. A l'índex, ja clarament marcat, s'il·lustra aquesta interacció intel·lectual. A més a més, l'annex consta d'una descripció dels autors que complementa l'antologia i facilita la comprensió de la posició de cada científic des de la seva disciplina.

La introducció general dels editors (pàg. 9-30) és útil per ubicar el lector en el tema de les narratives de violència i per què les narratives són una qüestió central en totes les ciències que tracten fenòmens de violències. Entre altres aspectes, partint de l'obra *Poètica* d'Aristòtil es mostra les tres necessitats que constitueixen narratives.

La primera contribució la fa el sociòleg Wolfgang Knöbl (pàg. 31-49), que critica el corrent situacional de la sociologia que analitza els actes de violència sota la lupa. Aquesta visió microscòpica va permetre des dels anys noranta trencar amb l'enfocament etiològic i el paradigma del *rational choice* que dominava la sociologia fins aquest moment. Motivacions poc racionals, com per exemple, el desig de participar en actes violents per gaudir o jugar es poden analitzar en els casos concrets. Però aquest enfocament crea, com diu l'autor, una bretxa entre la micro i la macro perspectiva. Knöbl cautelosament ofereix un camí per tancar aquesta obertura que enllaça institucions, en el sentit sociològic, amb les actes de violència concrets. La resposta de Reinhard Bernbeck (pàg. 51-58), especialitzat en arqueologia del Pròxim Orient, amplia l'argumentació de Knöbl amb dues dimensions més i hi afegeix la seva visió com a arqueòleg. Especialment, remarca el rol de les víctimes i la importància d'integrar-les en l'anàlisi.

En el segon bloc (pàg. 59-78) Axel T. Paul, també sociòleg, presenta una tipologia de tres categories de guerra, dividint les societats en societats segmentàries, estratificades i funcionalment diferenciades. A continuació, tracta l'efecte catalitzador que les guerres poden tenir i com causen canvis socioestructurals. Finalitza la seva contribució amb l'anàlisi de les noves guerres asimètriques del segle passat i proposa parlar de nous imperis. El comentari d'Ingo Schrakamp (pàg. 80-86), escrit des de la perspectiva de l'Orientalística Antiga i titulat "La història militar sempre és història social i econòmica", dona una visió d'organització militar combinant les troballes administratives escrites en l'escriptura cuneïforme amb altres tipus de fonts. Mostra que ja amb les primeres fonts escrites ens trobem davant d'una diversitat d'organització militar molt divergent entre el sud i el nord de la Babilònia en el tercer mil·lenni abans de Crist i com aquesta està entrellaçada amb l'organització agrària.

Francisca Loetz (pàg. 87-113), historiadora de l'Època Moderna, està aparellada amb Ferdinand Sutterlüty (pàg. 115-124), catedràtic de sociologia. Loetz parla dels problemes, límits i oportunitats de la investigació històrica de la violència. Ens introdueix en les controvèrsies actuals sobre el procés civilitzador i mostra amb facilitat que un estudi quantitatiu falla a causa de l'heterogeneïtat de les fonts. Després mostra com a exemples l'estudi del duel com a conflicte d'honor i el cas de la blasfèmia per mostrar que la violència com a concepte no pot ser reduïda a la transgressió

física il·legítima. Finalment, en lloc de d'enfocar-se en l'estudi de la prevenció de violències es pregunta què significava violència en la societat històrica i, per tant, què es considerava valuós per a protegir. Sutterlüty comparteix la crítica de Loetz de les metanarratives de llarg termini, hi afegeix alguns aspectes i acaba amb una crítica constructiva que inclou, per exemple, la noció que la violència en les ciències socials no està automàticament relacionada amb la il·legitimitat.

L'antropòleg Christian Feest (pàg. 123-154) critica que la cultura material no ha rebut l'atenció necessària dins l'antropologia. Tot seguit dona una visió global comparant les armes de 21 societats sota l'aspecte de la seva utilitat com a armes de subsistència o de guerra. Finalitza, però, amb una conclusió negativa d'una possible relació entre armes de guerra i factors econòmics o socials. Jan-Heinrich Bunnefeld (pàg. 155-165) des d'un punt de vista arqueològic fa un resum de les armes i els conflictes fins a l'Edat de Bronze. Connecta la seva contribució amb la narrativa predominant dins de la ciència del guerrer professional que no conreava i que es basa solament a les troballes arqueològiques.

Jürg Helbling (pàg. 167-195), també antropòleg, s'enfoca en la qüestió del conflicte tribal entre pobles, és a dir, petites unitats d'assentaments. A part de remarcar l'alta mortalitat d'aquest tipus de conflicte se centra en les diverses teories de l'antropologia sobre les causes de guerra, les seves dinàmiques i transformacions. Matthias Jung (pàg. 197-205) com a sociòleg remarca la utilitat d'una tipologia autènticament sociològica i observa la tendència de les diverses teories en centrar-se tan sols en un aspecte amb la conseqüent supressió o marginalització d'altres possibles narratives. La complexitat d'Helbling, així conclou Jung, pot servir per a l'arqueologia que té una tendència de conclusions precipitades.

Stefan Burmeister, museòleg i arqueòleg de Kalkriese (pàg. 207-230), dona una visió de les *post battle processes* en el context arqueològic. Resumeix el tracte que els fenòmens dels trastorns per estrès posttraumàtic han rebut en la literatura dels últims 25 anys. Juntament amb el concepte de la violència apetitiva torna a mirar les troballes arqueològiques i proposa veure els rituals de postguerra com un mecanisme de tancament formal de l'acció de combat. Daniel Föller (pàg. 231-239) com a medievalista comenta la contribució de Burmeister i es pregunta si troba rituals en els seus estudis dels segles VIII i IX que es podrien interpretar com a processos de postguerra. Ho troba en la litúrgia postguerra i a nivell individual en la penitència. Per exemple, en els penitencials es troba el dejuni com a càstig, així com en el cas legítim d'haver lluitat amb el rei en una expedició, etc.

La historiadora Stefanie Rüther (pàg. 241-257) critica la reservació dels estudis medievals d'analitzar la violència partint de la situació violenta mateixa. Dona com a possible explicació les narratives historiogràfiques que divideixen entre història de mentalitat i història política. La primera analitza la violència contra el cos a través del dret i la religiositat i la segona, a través

de la guerra. La narrativa del cavaller cristià i l'anàlisi enfocada en les motivacions dels actors exclou l'examinació de l'acte mateix. Dona un exemple concret de Reutlingen a la Baixa Edat Mitjana que permet analitzar la violència amb més complexitat. Swantje Barschat, des dels Estudis Islàmics (pàg. 259-265), complementa la problemàtica presentada per Rüther des del seu camp d'estudi. Posa com a exemple fonts de Síria que parlen de les croades des de la perspectiva musulmana. Remarca els *topoi* que s'hi troben i com compliquen l'anàlisi dels actes de la pròpia guerra. Barschat conclou que el corpus de material fins ara editat no permet un estudi de les pràctiques de violència.

L'última contribució és la de Teresa Koloma Beck (pàg. 267-293), sociòloga que parla del concepte d'espais de violència. Basant-se en la seva experiència de treball de camp a Kabul (Afganistan) elabora com es creen llocs segurs i analitza com la situació de guerra produeix formes de vida molt específiques. Després de donar un context de com es van produir les dades i quins mètodes científics es van aplicar, l'autora se centra en la qüestió dels espais segurs. Classifica tres maneres de crear espais de seguretat: en primer lloc, la bunqueització, és a dir, la creació de seguretat a través d'estructures constructives; en segon lloc, la limitació o el control d'accés i, finalment, l'estil de roba i la manera d'actuar per crear seguretat que resumeix com a afiliació a la vida quotidiana. Remarca el contrast entre el treball d'arxiu i la participació antropològica en la vida quotidiana, en la qual es pot veure la complexitat social dels conflictes armats.

El llibre acaba amb el comentari d'Andy Reymann (pàg. 295-302). La perspectiva de Koloma Beck permet algunes reflexions a l'arqueòleg interessat en estructures defensives, en aquest cas de l'Edat de Bronze. Reymann se centra en aquests tres conceptes: la vida quotidiana, la bunqueització i la noció d'espais segurs. D'aquesta manera aconsegueix que els resultats de Koloma Beck siguin útils per a la investigació prehistòrica com a aliment per al pensament.

A part de petites errades formals, com la llista bibliogràfica al final de l'article d'Helbling que trenca amb el format general, el llibre està correctament i lògicament estructurat. Especialment, el concepte de diàleg és molt reeixit. Malgrat les diferències de les disciplines el tema de les narratives està constantment present com a element constituent. Com que generalment és difícil que els actes de les conferències tinguin un sentit d'unitat, s'ha de remarcar que en aquest sentit el llibre és tot un èxit. Una publicació que permet al lector aventurar-se en marcs teòrics de les altres disciplines i així enriquir la pròpia recerca.

Cornel-Peter Rodenbusch